

نقش هراتی «ماهی درهم» در جغرافیای فرش ایران^۱

لیلا نفیسی نیا

کارشناس ارشد صنایع دستی

دکتر محمدتقی آشوری

عضو هیئت علمی دانشگاه هنر

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۹۱

چکیده

می‌توان گفت بخشی از هویت فرهنگی-هنری و حتی ملی ما با فرش عجین و مرتبط است. تاریخ فرش ایران، پرافتخار و درخشان بوده است، هنرمندان این رشته تنها با اتکای به گذشته غنی و پربر این هنر و مسیری که تاکنون پیموده است و با دمیدن روح خلاقانه به آن می‌توانند آن را همچنان زنده نگهدارند. از این‌رو یکی از وظایف پژوهشگران و محققان این رشته معرفی گذشته غنی فرش ایران و هویت تاریخی آن است. در این مقاله تلاش شده است تا بر اساس یک مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی ویژگی‌های تاریخی-هنری و نمادشناسی

یکی از معروف‌ترین نقوش فرش ایران یعنی نقش هراتی در حوزه جغرافیای فرش ایران مورد بررسی قرار گیرد و ریشه‌های تاریخی این نقش معرفی شود و نهایتاً به چند سؤال زیر پاسخ داده شود. ساختار نقش هراتی چیست؟ منشأ نقش هراتی چیست؟ انواع نقش هراتی کدام‌اند؟

واژه‌های کلیدی: فرش ایران، نقش هراتی، نقش ماهی درهم، سبک‌های بافت.

^۱ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد لیلا نفیسی نیا به راهنمایی دکتر محمدتقی آشوری است.

مقدمه

نقش هراتی به عنوان یکی از نقوش مهم فرش ایران با رایج ترین عنوان و در واقع یکی از انواع آن یعنی «ماهی درهم» شناخته می شود. این نقش نگاره ای است متشکل از دو برگ خمیده متقابل (به صورت قرینه) که گل بزرگی مانند نیلوفر یا شاه عباسی را در میان گرفته اند. به گفته علی حصوری آن دو برگ اساساً دو ماهی بوده که بعدها به دو برگ تبدیل شده اند.

به دلیل مشاهده نموده های آیین مهر در نقش هراتی از قبیل صور تجریدی میترا و عنصر همراهی کننده آن یعنی ماهی یا دولفین، می توان خاستگاه این نقش را در آیین مهر یا میترائیسم دانست. به نظر می رسد نقش هراتی به دلیل ارتباط با موجودات آبی همچون ماهی و گل نیلوفر مبین مفهوم ارزش و اهمیت آب در حیات بوده و نماد زایش، گردش روزگار و تداوم حیات است.

هرچند این نقش با نام هراتی خوانده می شود اما لزوماً مبدأ آن شهر هرات نیست و به نظر می رسد که نقش مذکور در شهر هرات که مرکز خراسان قدیم بوده رواج یافته باشد. احتمال اینکه نقش هراتی در حوزه های بافندگی شرق ایران (به ویژه بیرجند و قائنات) تکامل یافته و از آنجا به نقاط دیگر گسترش یافته باشد، بعید به نظر نمی رسد.

قابلیت انعطاف الگوی هراتی به حدی است که به جای نقش ماهی برگ یا ماهی، نقش ماهی های دیگری چون بته - گل های خوشه ای و شاخه های خمیده پرگل و برگ و غیره نیز می تواند با حالتی شبیه برگ خمیده، گل بزرگ مرکزی را احاطه کند. از این رو نوآوری های بی شماری بر اساس ساختار بنیادین این

نقش ایجاد شده که نمونه هایی از آن را می توان در فرش معاصر اصفهان و تبریز مشاهده نمود.

این نقش در اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی به صورت نقشی رایج در هنر ایران به خصوص فرش درآمد و از این زمان در بیشتر حوزه های بافندگی فرش ایران متداول گردیده، به کشورهای دیگر همچون هند، قفقاز، ارمنستان، ترکیه، سوریه، مصر و... نیز منتقل شده است.

پژوهشگرانی چون علی حصوری و سیروس پرهام که نظراتشان در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته در ارائه ساختار اصلی نقش هراتی، انتخاب واگیر و نحوه تکثیر نقش با هم اتفاق نظر ندارند. پرهام ساختار اصلی هراتی را همان ساختار ماهی درهم و متشکل از لوزی و چهار ماهی در اطراف آن معرفی نموده (نقش هراتی بدون لوزی در تعریف ایشان جایگاهی ندارد) در حالی که حصوری در معرفی این نقش به بنیان هراتی آن اشاره کرده و آن را دو برگ و یک گل در میان می داند.

شرایط اقلیمی، شیوه های تولید و سلاقی بافندگان هر منطقه سبب بروز تغییراتی در فرم این نقش از نظر نقش ماهی های به کار رفته، اندازه واگیره، سبک طراحی و رنگ بندی گردیده است و موجب پدید آمدن انواع مختلفی از آن شده که خود عامل مهمی در شناسایی محل بافت نقش مذکور به شمار می آید. در تعریف نقش هراتی و سابقه تاریخی آن در فرش ایران، محققان و پژوهشگران فرش نظرات متفاوتی ارائه نموده اند که به چند نقل قول اشاره می شود.

نقش هراتی (ماهی درهم)

نقش «ماهی درهم یا هراتی» یکی از رایج‌ترین نقشه‌های قالی‌بافی ایران است که از اواخر عهد صفوی در ایران متداول شده و بیش از همه‌جا در شهرها و روستاهای خراسان، آذربایجان، کردستان و فراهان به شیوه‌های گوناگون بافته می‌شود (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۹۸). ماهی درهم نقشه‌ای ایللی و بومی و ذهنی‌باف از جمله ظریف‌ترین و زیباترین طرح‌های ریزنقش و مکرر است. طرح ماهی درهم ابتدا در بیرجند رونق گرفت و از آنجا به دیگر کانون‌های بافندگی فرش راه یافت (حشمتی رضوی و آذرپا، ۱۳۷۲، ۱۱۸). مردم ایران طرح هراتی را با دو طرز متفاوت می‌بافتند، طرح نخست که بیشتر در شمال غرب ایران متداول است، شامل گل‌های لوزی‌مانند است که چهار ماهی یا برگ اطراف آن قرار گرفته است. نوع دوم که بیشتر در خراسان متداول است فاقد این شکل است (ادواردز، بی تا ۴۶).

نقش هراتی متناسب با ادوار و مناطق مختلف دچار تحولاتی شده و کل نقش یا بخش‌هایی از آن اسامی مختلفی گرفته است که بعضی از آنها بومی است و برخی به دلیل داشتن اختصاصاتی در نوع نقش‌مایه‌ها و ترکیب کلی نام‌هایی چون گلدار هراتی، هراتی شکسته-ریزه ماهی، بوته ماهی، مرغ و ماهی به خود گرفته است.

پیشینه نقش هراتی

بسیاری از نقوش ایرانی ریشه در اعماق اساطیر ایران باستان دارند. شناخت بنیان نقوش کمک شایانی به شناسایی بهتر نقوش و آشنایی با سیر تحول آنها در آثار هنری خواهد کرد. وجود

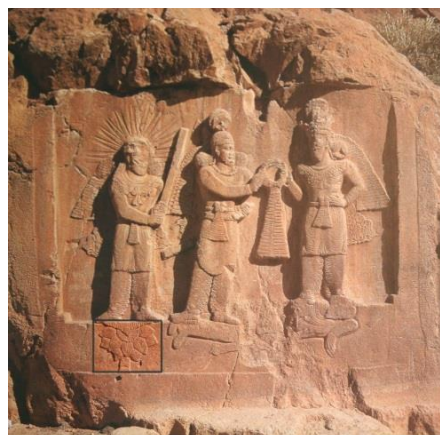
نمودهای آیین مهر در نقش هراتی از قبیل صور تجریدی میترا و عنصر همراهی‌کننده وی یعنی ماهی یا دلفین بنیان این نقش را به آیین مهر یا میترائیسم برمی‌گرداند. «در آیین مهر باور بر این بوده است که مهر (میتره) درون آب متولد شده است و دو ماهی دلفین وی را از آب بیرون می‌آورند، مجسمه‌ای از مهر باقی است که دو ماهی دلفین را در دو طرف چهره او نشان می‌دهد» (حصوری، ۱۳۸۱، ۴۸).

تصویر ۱: چهره مهر بین دو ماهی مهرابه تنوراردن

نوع دیگر ارتباط نقش هراتی با مهر می‌تواند در رسالت مهر نهفته باشد؛ «چرا که ماهی در نقش ماهی درهم نقش واسطه‌گری خود را به تمام و کمال رسانده است. چون با کمک یک گردش سواستیکوار، عامل چهار گوش را به عامل مدور تبدیل می‌کند و این تبدیل چهار گوش به دایره معانی بسیاری می‌دهد که یکی از آنها نزدیک به مقصودی است که مهر برای آن قربانی می‌کند و همان پیروزی طبیعت روحانی بر طبیعت جسمانی است (کاظم، ۱۳۸۲، ۱۲۵).

تصویرپردازی از اسطوره مهر به چندین شکل صورت گرفته است، برخی مربوط به تولد مهر و برخی مربوط به رسالت او در جهان آفرینش است. نمونه تجسم مهر در طاق بستان در نقش برجسته مراسم تاج‌گیری اردشیر دوم از دست اهورا مزدا آشکار است. در این نقش برجسته مهر در حالی که تاجی از اشعه خورشید بر سر و شاخه‌های برسم در دست دارد روی گل نیلوفر ایستاده و بر این صحنه ناظر است.

تصویر ۲: نقش برجسته تاج‌گیری اردشیر دوم در طاق بستان

نظریه دیگری ارتباط نقش هراتی را با صورت فلکی حوت بیان می‌کند و تاریخ پیدایش این نقش را حدود ۴۲۸ میلادی می‌داند، زیرا در این تاریخ صورت فلکی حمل به حوت تحویل یافته است (حصوری، ۱۳۷۶، ۱۳). فورد، احتمال می‌دهد که نقش هراتی برای اولین بار در فرش‌های عشایری بلوچ و ترکمن به صورت لوزی‌هایی شکل گرفته است که چهار طرف بیرونی اضلاع آن را چهار برگ ماهی مانند در برگرفته‌اند (فورد، ۱۹۸۹، ۷۶).

نمادشناسی نقش هراتی

نماد اصطلاح، اسم یا تصویری آشنا در زندگی روزمره انسان‌هاست که افزون بر مفهوم آشکار و قراردادی، دارای دلالت معنایی ویژه‌ای نیز هست (یونگ، ۱۳۷۶، ۱۹). مظهر نمادها را می‌توان از طبیعت یا منتزع از طبیعت دانست. به نظر می‌رسد نقش هراتی به دلیل ارتباط با موجودات آبی همچون ماهی و گل نیلوفر مبین ارزش و اهمیت آب در حیات بوده و نماد زایش - گردش روزگار و تداوم حیات باشد.

ماهی در اغلب فرهنگ‌ها سمبل شروع، آغاز و نماد خوشبختی، حاصل‌خیزی ثروت - باروری است. کوپر دو ماهی را معرف نیروهای مادی و معنوی می‌داند و می‌نویسد «ماهی‌ای که به سمت پایین شنا می‌کند تصویرگر حرکت بی‌جان روح در ماده است و ماهی‌ای که به سمت بالا شنا می‌کند معرف آزاد شدن روح و ماده درهم پیچیده به هنگام بازگشت دوباره به اصل آغازین است (کوپر، ۱۳۷۹، ۳۴۶).

اساساً چرخش ماهی‌ها می‌تواند با چندین مسئله مرتبط باشد که یکی از آنها ارتباط با نماد یا کهن‌الگوی بین و یانگ است. «نیروی یانگ که شکلی شبیه به ماهی راست گرد دارد می‌تواند معرف و مظهر مرد، تکاپو، گرما و کهکشان باشد و نیروی بین که در اینجا ماهی چپ گرد نقش آن را بازی می‌کند، می‌تواند معرف و مظهر زیبایی زنانه، آرامش و زمین باشد (کاظم، ۱۳۸۲، ۱۲۳). مجموعه ماهی‌هایی که به دور یک گل می‌چرخند می‌تواند حاکی از مرکزیت و وحدانیت باشد «شاید مرکزیت بخشیدن به گیاه در امثال این نقوش، ریشه در تفکر

ما ایرانیان داشته باشد که گیاه از اهمیتی بنیادین برخوردار است و سر سلسله دودمان جهانیان را از گیاه نخستین «مشی و مشیانه» می‌دانند (کاظم ۱۳۸۲، ۱۲۰).

تصویر ۳: بیرون آمدن میترا از گل نیلوفر

لوزی در نقش ماهی درهم می‌تواند نشان چهار اسب گردونه مهر باشد زیرا اعتقاد بر این است که مهر سوار بر گردونه مهر، گرد جهان می‌گشته و فروغ و روشنایی را می‌پاشیده و با پیمان‌شکنان و دروغ‌گویان در نبرد و پیکار بوده است (بختور تاش، ۱۳۷۱، ۱۳۹).

نقش هراتی نگاره‌ای است متشکل از دو برگ خمیده متقابل (به صورت قرینه) به طوری که امتداد سر و دم برگ‌ها یک فرم بیضی ایجاد کرده و گل بزرگی مانند نیلوفر یا شاه‌عباسی را در میان گرفته‌اند. قابلیت انعطاف الگوی هراتی به حدی است که

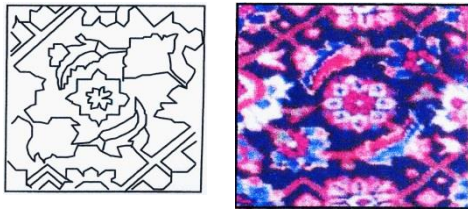
به جای نقش مایه برگ یا ماهی نقش مایه‌های دیگری چون بته، گل‌های خوشه‌ای و شاخه‌های خمیده پرگل و برگ و غیره نیز می‌تواند همانند برگ خمیده، گل بزرگ مرکزی را احاطه کند. از این‌رو، نوآوری‌های بی‌شماری بر اساس ساختار بنیادین این نقش ایجاد شده که نمونه‌های آن را، می‌توان در فرش معاصر ایران مشاهده نمود. به نظر می‌رسد نقش هراتی از دوره تیموری در نگارگری، کتاب‌آرایی، کاشی‌کاری، نساجی سنتی، سرامیک و فرش رواج یافته است و نام هراتی می‌تواند اشاره‌ای به این دوران پر اهمیت از تاریخ هنر ایران باشد.

نقش ماهی درهم در جغرافیایی فرش ایران ۱. ماهی تبریز

نقش ماهی تبریز که در انواع هراتی شهری‌باف و معمولاً از نوع لوزی‌دار وجود دارد، در قالب‌های واگیره‌ای و لچک ترنج ساده یا چند متن (با مرزبندهای منحنی و دالبری)، تمامی سطح زمینه را پر کرده، به صورت خلاصه شده است و جزییات چندانی ندارد. معروف‌ترین انواع ماهی تبریز، ریزه‌ماهی و ماهی مار الان هستند. واگیره ماهی تبریز مربع و شامل اجزایی چون دو ماهی (برگی شکل)، گل‌ها و غنچه‌های مبدأ و ماهی (بر بالا و پایین لوزی)، گل هشت‌پر (بین ماهی‌ها، لوزی‌ها و گوشه‌های واگیره) و گل‌های پنج‌پر کوچک (در طرفین لوزی‌ها) است. نوع قرارگیری نقش مایه ماهی در واگیره به صورت مورب است و لذا حالت آنها به دور گل مرکزی به صورت چرخان (تداعی حالت گردش) است و فرم مدوری را ایجاد می‌کند.

اجرا می‌شود. واگیره در طرح‌های لچک ترنجی و واگیره‌ای سراسر زمینه را می‌پوشاند. اندازه واگیره نسبت به فرش بزرگ است و شکلی نزدیک به مستطیل دارد. نوع قرارگیری ماهی در واگیره نمونه‌های شهری و روستایی اردبیل به صورت مورب و در برخی نمونه‌های عشایری به صورت عمودی است. حالت قرارگیری ماهی‌ها چندان چرخان به نظر نمی‌رسد و فرم آن به حالت بیضی نزدیک‌تر است. ماهی‌ها در نمونه‌های عشایری از هم فاصله زیادی دارند و اندازه آنها درشت و حالتشان خمیده یا نیمه‌خمیده، با خطوط شکسته و نیمه‌گردان و به صورت کاملاً کشیده است و گل ریز با پشت ماهی قرار گرفته است.

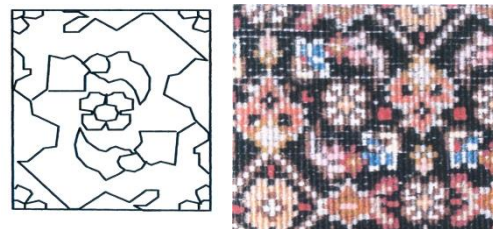
۴. ماهی سراب (مشایخی)

ماهی مشایخی در اصل متعلق به شهر سراب است که در مناطق دیگری همچون آذربایجان شرقی و استان مرکزی نیز بافته می‌شود. ماهی مشایخی تلفیقی از سبک شهری و روستایی است و به نظر می‌رسد که شیوه بافت نیم‌لول در ایجاد آن مؤثر باشد. تعادل رنگی و رعایت تناسب در طراحی یکی از ویژگی‌های ماهی مشایخی است (شاعری، ۱۳۷۱، ۸۹). این نقش معمولاً در طرح لچک‌ترنج چند متن اجرا (متحدالمركز) می‌شود که رنگ زمینه متن‌ها با هم متفاوت است.

۲. ماهی خوی

ماهی خوی از نظر ظاهری شباهت بسیاری به ماهی تبریز دارد و می‌توان گفت که به نوعی همان الگوهای به‌کار رفته در ماهی تبریز را به صورت ریزتر، خلاصه‌تر و با جزئیات کمتر به‌کار برده است. به نحوی که در اثر ریز شدن و حذف جزئیات، ماهی‌ها به شکل برگچه‌های بسیار ریزی دیده می‌شوند. جالب اینکه گل‌های هندسی طرفین لوزی با برگ‌های ریزی که از آنها منشعب شده، نمایی شبیه به ماهی با دم واضح و نمایان دارد. در نوع دیگری از ماهی خوی، گل‌های بین ماهی‌ها و غنچه‌های کنارشان که هم‌رنگ نیز هستند، به گونه‌ای در یک راستا قرار گرفته‌اند که ردیف‌های ضربدری تشکیل داده‌اند و در نمایی کلی، طرح خشتی‌ای را در زمینه ایجاد کرده‌اند.

۳. ماهی اردبیل

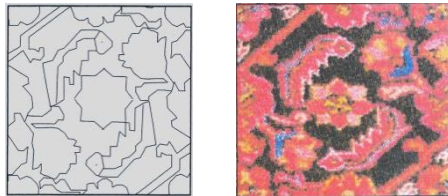
ماهی اردبیل در سه سبک (شهری، روستایی و عشایری) اجرا می‌شود و از نوع لوزی‌دار است. این نقش در قالب‌های لچک‌ترنج، ترنجی و واگیره‌ای

۶. ماهی لیلیان

لیلیان متشکل از چند ده ارمنی‌نشین در جنوب اراک (منطقه‌ای به نام کمره) می‌باشد. این ناحیه به بافت قالی‌های ارمنی‌باف به صورت تک‌پود (صورتی‌رنگ) شهرت دارد. اوج تولید قالی در این منطقه هم‌زمان با بافت قالی‌های ساروق - آمریکایی - بوده است. نقش هراتی یکی از نقوش متداول کمره و لیلیان است که در قالی ترنجی (ترنج شبه هفت‌ضلعی با حواشی دندان‌دار) به سبک عشایری و در نوع لوزی‌دار اجرا می‌شود. خلاصه بودن طرح، عدم حضور جزئیات و بزرگ بودن نقش‌مایه‌ها به‌ویژه ماهی از ویژگی‌های مهم این نقش بوده و حتی غنچه‌ها نیز به درشتی نقش‌مایه ماهی است. گل‌های طرفین لوزی نیز نیلوفر ساده و فاقد جزئیات است و بسان نقش‌های قشقای در اطراف گل درون لوزی این نقش، نقش‌مایه‌های کوچک دوک نخ‌ریسی قرار گرفته که نقش فریره را تداعی می‌کند.

۷. ماهی درهم همدان

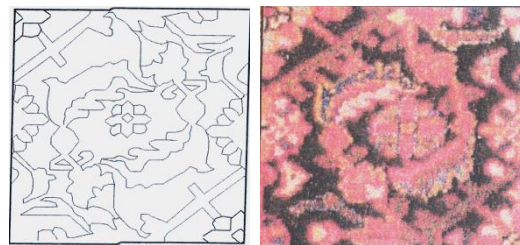
نقش هراتی در شهر همدان و روستاهای اطراف آن با عنوان ماهی درهم همدان معروف به سبک‌های شهری و روستایی بافته می‌شود. ماهی درهم روستایی همدان به صورت خلاصه شده و معمولاً از نوع لوزی‌دار است. نوع قرارگیری نقش‌مایه ماهی در واگیره به صورت مورب و یا عمودی است و اکثراً قرارگیری ماهی‌ها و فاصله آنها از گل میانی، سبب

۵. ماهی فراهان

فراهان از کانون‌های مشهور قالی‌بافی استان مرکزی است که نقش ماهی از طرح‌های اصلی آن و از معروف‌ترین انواع ماهی محسوب می‌شود. قالیچه‌های معاصر فراهان شبیه قالی‌های مناطق همجوار (ساروق، تفرش و ملایر) است، ولی در مجموع شباهت‌های زیادی با قالیچه ساروق دارد. با این تفاوت که قالیچه ساروق دو پود و ریز بافت‌تر است در حالی که قالی فراهان تک‌پود، دارای پرز کوتاه‌تر و زمینه آن اغلب آبی تیره یا قرمز گلی تیره است و نقش‌مایه‌های آن بزرگ‌تر است (فورد، ۱۹۸۹، ۸۷).

ماهی فراهان به دو سبک شهری و روستایی در انواع لوزی‌دار بافته می‌شود و با عناوینی چون ماهی درهم فراهان، ماهی زنبوری فراهان و مرغ و ماهی عرضه می‌شود. در نقش ماهی فراهان، نقش‌مایه ماهی در قالب برگ‌های کوچک با انحنا مختصر و گردش انتهایی نوک آن به صورت مورب و یا مورب متمایل به عمودی به دور گل مرکزی که با خطوطی به آن متصل شده است، حالت چرخش ملایمی را تداعی می‌کند. واگیره به صورت مستطیل عمودی کوچکی در قالب‌های لچک ترنج، ترنجی و واگیره‌ای سراسر متن را پوشانده است.

گلجام

دوفصلنامه

علمی - پژوهشی

انجمن علمی

فرش ایران

شماره ۲۳

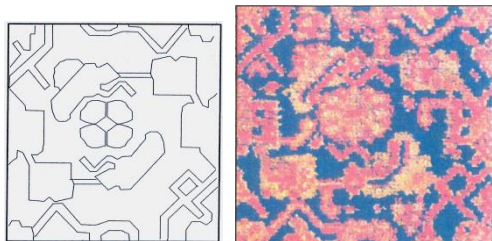
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۹۷

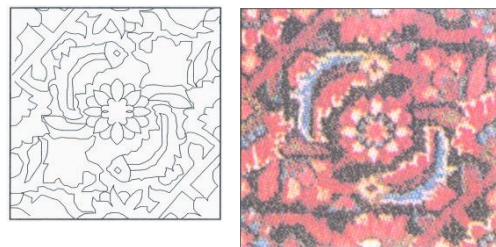
نقش، زیاد است. ماهی زنبوری، کوچک با حالت نیمه خمیده و متمایل به صاف و با خطوط شکسته و به صورت فشرده است. واگیره آن به شکل مستطیل و از انواع نسبتاً کوچک است و در قالب‌های لچک، سه ترنج، ترنجی و واگیره‌ای سراسر متن و در برخی موارد تنها اجزایی از متن را می‌پوشاند و در انواع ترنجی یا لچک ترنج کف‌ساده، نقوش ماهی متراکم، جلوه خاصی ایجاد می‌کند.

۹. ماهی بیجار

ساختار ماهی بیجار شباهت زیادی به ماهی سنه دارد با این تفاوت که نقش مایه ماهی صورت چاق‌تر، درشت‌تر و یا تعداد کمتری نسبت به ماهی‌های سنه در متن به‌کار رفته است. ماهی بیجار به سبک‌های شهری، روستایی و عشایری در انواع لوزی‌دار و بدون لوزی بافته می‌شود. معروف‌ترین ماهی بیجار «ماهی حلوایی بیجار» نام دارد. واگیره ماهی بیجار نسبتاً بزرگ است و ماهی‌های آن از نظر اندازه و دنداندار بودن به ماهی فشقایی شباهت دارد. به‌جز یک گل درشت و گرد در مرکز ماهی‌ها، دو گل ریز هم مابین ماهی‌ها قرار گرفته که به گل مرکزی متصل است. ماهی افشار بیجار از دیگر انواع ماهی بیجار است که در قالب طرح‌های لچک‌ترنج و ترنجی پیاده می‌شود. نقش ماهی بیجار ریز و ماهی‌ها به صورت برگچه‌های کوچک و چاق هستند.

ایجاد فرم بیضی کشیده است. این واگیر نسبتاً بزرگ و مستطیل‌شکل بوده و در قالب‌های لچک ترنج، ترنجی، لچکی و واگیره‌ای سطح زمینه را به صورت غیرمترکم منقش می‌کند، به‌گونه‌ای که زمینه کم و بیش دارای فضاها منفی و خالی بسیار است. در برخی نمونه‌ها نقش هراتی به‌گونه‌ای در سطح گسترش می‌یابد که یکی از لوزی‌های مربوط به نقش هراتی با چهار ماهی اطرافش چنان شاخص می‌شود که جایگاه ترنج وسط را به عهده می‌گیرد. این ویژگی پیش‌تر در هراتی‌های بلوچ معرفی گردید.

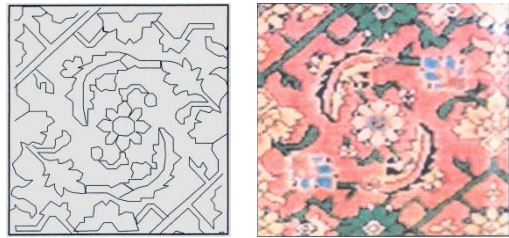
۸. ماهی سنه

ماهی سنه (ماهی سندنج) از معروف‌ترین انواع ماهی است که به دو شیوه ریز و درشت بافته می‌شود. ماهی درشت را سگ‌ماهی و ماهی ریز را زنبوری می‌گویند. اندازه نقش ماهی به تدریج کوچک شده و به نقش شاخصه سنه تبدیل گردیده است. ماهی سنه معمولاً در سبک‌های عشایری و روستایی در نوع لوزی‌دار اجرا می‌شود. ماهی سنه بسیار خلاصه و تجریدی است و قرارگیری نقش مایه ماهی آن به صورت مورب و در مواردی مورب نزدیک به افقی است. حالت ماهی نسبت به گل مرکزی نسبتاً چرخان و فرمی تقریباً بیضی ایجاد می‌کند. تعداد لوزی‌های تشکیل‌دهنده در متن به دلیل ریز بودن

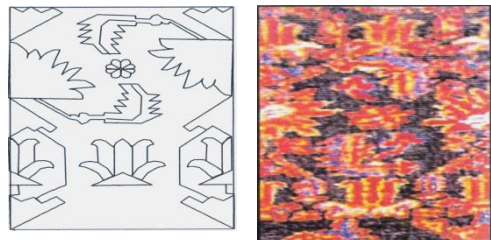

شاید بتوان گفت که بهترین نوع هراتی بیجار توسط طایفه افشار در شمال بیجار در حوالی تکاب یافت می‌شود.

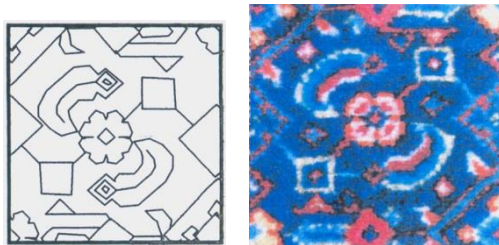
۱۰. ماهی اشترینان (تاج و ماهی)

نوعی نقش هراتی در ناحیه اشترینان لرستان بافته می‌شود که با عنوان تاج و ماهی معروف است. سبک این ماهی عشایری و از نوع هراتی بدون لوزی است که در ساختار کلی لچک‌ترنج پیاده می‌شود. نقش مایه‌های این نوع لوزی عبارتند از: گل شاه‌عباسی تاج مانند گل شاه‌عباسی کوچک‌تری درون قاب‌هایی شش‌ضلعی، ماهی و گل معمولاً هشت‌پر کوچک مابین آن. ماهی‌های درشت با فرم کشیده، خمیده و خطوط شکسته دندان‌دار که از هم فاصله زیادی دارند از مشخصه‌های این نقش است. در این نقش، ماهی‌ها به‌نحوی از گل شاه‌عباسی بزرگ خارج شده‌اند که بالا و پایین گل مرکزی قرار گرفته‌اند. اندازه گل مرکزی نسبت به ماهی‌ها بسیار کوچک است و نحوه قرارگیری ماهی نسبت به آن، فرم بیضی ایجاد می‌کند و حالت چرخش ماهی به دور گل چندان محسوس نیست.

۱۱. ماهی ساروق

ساروق نام روستایی در استان مرکزی است که بسیاری از محصولات این استان به این نام خوانده می‌شود. نقش ماهی از نقوش اصلی و مهم فرش‌های ساروق است که به سبک روستایی بافته می‌شود. «روستای ویس نوع درجه دو و قیاس‌آباد نمونه درجه یک هراتی ساروق را می‌بافند. تمام محصولات ساروق دو پود و با گره نامتقارن بافته می‌شوند» (فورد، ۱۹۸۹، ۹۷). نقش ماهی ساروق از انواع لوزی‌دار، بسیار ریز، ظریف، متراکم و فشرده بوده که تداعی‌کننده پارچه‌های نفیس و ریزنقش است. نوع قرارگیری نقش مایه ماهی به دور گل به صورت مورب، چرخان و منحنی است. نقش مایه ماهی به صورت کوچک، باریک و کوتاه با سر لوزی‌مانند، به حالت خمیده و با خطوط شکسته نقش بسته است. نقش نیلوفر آبی در فرش‌های ماهی ساروق به شیوه هندسی و تجریدی دوره ساسانی استفاده شده است.

۱۲. ماهی علمدار

علمدار روستایی بین ملایر و بروجرد قرار گرفته است و خصایص فرش‌بافی آن به بروجرد شباهت و تمایل بیشتری دارد. ماهی علمدار گونه‌ای بسیار خاص از ماهی و نتیجه تأثیرپذیری فراوان از سبک

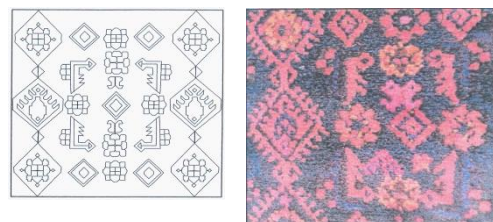
گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۹۹

نقش‌پردازی کاملاً شکسته و بافت عشایری استان همدان است، به طوری که در هیچ جای دیگری این نوع خاص از هراتی دیده نمی‌شود. این نقش از نظر نوع و سبک طراحی، هراتی هندسی (شکسته) محسوب می‌شود که در قالب طرح لچک‌دار و به صورت تک‌پود و با گره متقارن بافته می‌شود.

واگیره بزرگ ماهی علمدار به دو بخش کاملاً واضح قابل تفکیک است. در یک طرف ردیف لوزی‌ها به هم پیوسته در امتداد عمودی قرار گرفته‌اند و در طرف دیگر تنها یک برگ یا ماهی قرار دارد که فرم آن به تبعیت از سایر نقش‌مایه‌های این منطقه کاملاً شکسته و L مانند است. دیگر اجزای واگیره یک نیم‌گل بر پشت برگ، دو گل گرد و دو لوزی کوچک به صورت ضربدری در طرفین ماهی و یک بته بین آنهاست. زوایید یا خطوط صافی به درون و بیرون ماهی متصل است که نمایی شانه‌مانند و دنداندار به لوزی بخشیده است. نقش‌مایه درون لوزی‌ها متفاوت است و به صورت یک در میان تکرار می‌شود.

۱۳. ماهی حسین‌آباد

حسین‌آباد در جنوب غربی استان همدان در مسیر راه جوکار به تویسرکان قرار دارد. در این منطقه نوعی نقش هراتی معروف به ماهی حسین‌آباد بافته می‌شود که پس از «آصادوقی» و «مالیچه» رایج‌ترین

نقش منطقه است. ماهی حسین‌آباد به سبک روستایی در انواع هراتی لوزی‌دار اجرا می‌شود. مهمترین نقش‌مایه‌های ماهی حسین‌آباد عبارتند از ماهی، گل ستاره‌ای، هشت‌پر، گل چهار پر لوزی‌شکل و لوزی. نقش‌مایه ماهی دارای سر فلش‌مانند و دمی متصل به گل مرکزی است. به طوری که به نظر می‌رسد از آن منشعب شده است. این ماهی در اندازه متوسط و با خطوط صاف ترسیم شده است و نسبت به گل مرکزی، به صورت مورب و تقریباً چسبیده به آن قرار دارد. واگیره از نظر اندازه متوسط و مربع‌شکل است و در قالب لچک‌ترنج، ترنجی و واگیره‌ای تمام سطح زمینه را با تراکم کم پوشانده است. معمولاً در ماهی حسین‌آباد از نقش ترنج خاص حسین‌آباد که دارای نقوش اسلیمی و ختایی ویژه‌ای است استفاده می‌شود.

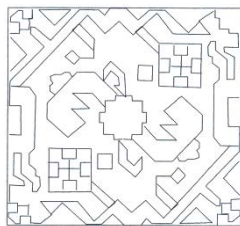

۱۴. ماهی ملایر

ماهی ملایر به نسبت ماهی همدان درشت‌بافت‌تر و از نظر شیوه طراحی شکسته‌تر است. ضمناً نقش‌مایه آن نیز بزرگ‌تر از انواع همدان است. در انواع عشایری که آن در ابعاد بسیار کوچک مانند زرع و نیم و کناره بافته می‌شود، معمولاً لوزی‌های بالا و پایین به صورت نیمه بافته می‌شوند و ماهی‌ها و گل‌های درشت در بستر فرش خودنمایی بیشتری

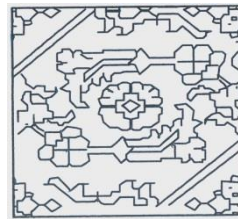

چسبیده و به نظر می‌رسد که از آن منشعب شده باشد. واگیره مربع‌شکل و نسبتاً کوچک است و به دلیل برخورداری از خورده نقش‌های فراوان در لابه‌لای نقش‌مایه اصلی، نقش نسبتاً شلوغ به نظر می‌آید. واگیره در قالب طرح‌های لچک‌ترنج بافته می‌شود و ترنج آن شبیه و بزرگ‌تر از ترنج قالی حسین‌آباد است.

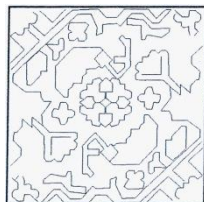
می‌کنند. برخی از انواع این قالیچه‌ها ترنج‌دار هستند و یا اینکه نحوه آرایش گل‌های مرکزی، جلوه ترنج را تداعی می‌کند، به‌طور مثال، گل مرکزی توسط خطوطی به شکوفه‌های اطرافش متصل می‌شود.

در ملایر، ماهی‌های دارای فرم کاملاً شکسته و کشیده هستند، بدنه و دم آنها دانه‌های بزرگی داشته و حرکت آنها به دور گل بیضی است. قرار گرفتن نیم‌گل بر پشت یکی از دو ماهی در حال گردش، در هراتی‌های این منطقه دیده می‌شود. نوعی از ماهی ملایر معروف به طرح شرکت فرش از کیفیت و دقت بالایی در زمینه طرح، بافت و رنگ برخوردار است.

۱۶. ماهی طایمه

طایمه روستایی است در جنوب ملایر و در مسیر ملایر به اراک قرار دارد. ماهی طایمه به پنجه‌ماهی نیز معروف است. طایمه به دلیل همجواری با اراک از سبک شهری تأثیر پذیرفته و بافته‌های آن مطابق نقشه، دو پود، ریزبافت و دارای ظرافت طرح و نقش است. در واقع قالی طایمه از معدود قالیچه‌های دو پود و شهری‌باف همدان است. نقش‌مایه ماهی با فرم متداول برگ‌های گردان سبک شهری‌بافت، در واگیره به‌صورت مورب قرار گرفته و چرخش آن به دور گل مرکزی فرم مدوری ایجاد می‌کند. واگیره مربع‌شکل ماهی طایمه با گسترش مورب در قالب طرح لچک‌ترنج تمامی سطح را پوشانده است.

۱۵. ماهی جوکار

بخش جوکار که در گذشته روستایی در مسیر همدان- ملایر بوده، روایت خاص خود را از نقش ماهی دارد و بافته‌های آن به‌طور نسبی از نظر مرغوبیت بعد از ماهی حسین‌آباد قرار دارد. ماهی جوکار به سبک عشایری و از انواع لوزی‌دار است. از مشخصه‌های ماهی جوکار می‌توان به وجود دو برگ کوچک چسبیده به گل مرکزی و همچنین وجود گل‌های مربعی بزرگ‌تر از گل مرکزی در طرفین آن و در امتداد قطر واگیره اشاره کرد. نقش‌مایه‌های ماهی در واگیره به‌صورت مورب قرار گرفته، دارای سر لوزی‌شکل است، به گل مرکزی

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۱

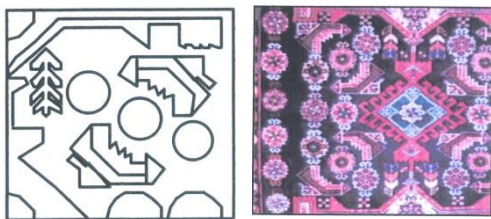

در اندازه کوچک، فشرده، با حالت خمیده و با خطوط گردان ترسیم شده است.

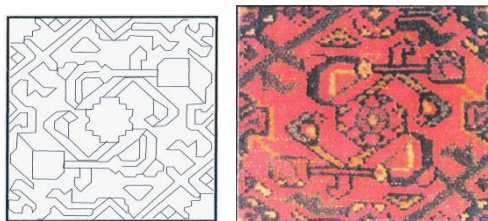
۱۹. ماهی سالارخانی بلوچ

معروف‌ترین نقش هراتی در نواحی بلوچ‌نشین، ماهی سالارخانی (متعلق به طایفه‌ای به این نام) است. این نقش از نظر میزان اهمیت، جزء طرح‌های فرعی و به نسبت سایر نقوش همچون درختی، غیررایج محسوب می‌شود. این نقش همچون سایر نقوش بلوچ به سبک عشایری و از نوع هراتی لوزی‌دار است که لوزی آن از نوع نقش‌مایه‌های محلی منطقه (دارای زواید کله‌قوچی یا دندانه‌دار) تبعیت می‌کند. نوع قرارگیری ماهی نسبت به گل مرکزی در برخی موارد مورب و مواردی افقی است به طوری که گویی ماهی‌ها رو و زیر گل قرار گرفته‌اند و حتی در برخی موارد به نظر می‌رسد که ماهی‌ها در کنار گل قرار گرفته‌اند تا اینکه آن را دربرگرفته باشند. بنابراین تداعی حالت چرخش در این نوع بسیار ضعیف است. ماهی‌ها به دور گل، فرم بیضی و در برخی موارد فرم دایره ایجاد می‌کنند.

۱۷. ماهی موسی‌خان بلاغی

روستایی به نام موسی‌خان بلاغی در شمال ملایر نوعی از نقش هراتی را به سبک عشایری و در نوعی لوزی‌دار عرضه کرده است. این نقش، سایر ویژگی‌های ماهی عشایری ملایر را دارد با این تفاوت که به طرز آشکاری، گل مرکز واگیره توسط چهار برگ که یک جفت آنها کوچک‌ترند، احاطه شده است.

۱۸. ماهی بیرجند

نوعی هراتی در بیرجند و روستاهای مود و درخش به نام ریزه‌ماهی (ماهی مود) بافته می‌شود که یکی از طرح‌های اصلی و غالب منطقه محسوب می‌گردد. این نقش در قالب طرح سراسری، لچک‌ترنج (ریزه‌ماهی، خورشیدی) و ترنجی (سه متن، پنج متن و هفت متن) اجرا می‌گردد. ماهی مود هم به سبک شهری و هم به سبک روستایی بافته می‌شود و از نوع هراتی لوزی‌دار است. نوع قرارگیری ماهی نسبت به گل مرکزی در واگیره به صورت مورب یا مورب نزدیک به عمودی است و حالت آن چرخان است و فرم مدوری ایجاد کرده است. واگیره در قالب‌های لچک‌ترنجی (با ترنج خورشیدی) و واگیره‌ای، سراسر متن را پوشانده و اندازه آن کوچک و به شکل مربع است. نقش‌مایه این ماهی

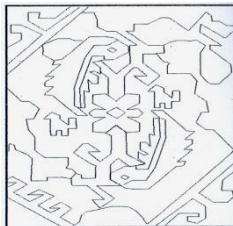

۲۰. ماهی قشقایی

این ماهی از نوع هراتی لوزی دار بوده و با عنوان ماهی درهم قشقایی معروف است که به سبک عشایری اجرا می‌شود. این نقش در قالب‌های لچک‌ترنج، ترنجی و گلدانی به کار می‌رود. نقش مایه ماهی درشت و دندانه‌دار با خطوط کاملاً شکسته و زاویه‌دار رسم می‌شود. حالتی صاف با خمیدگی کم همراه با فرم کاملاً کشیده و اغراق شده از دیگر مشخصات ماهی قشقایی است. دم ماهی به گل مرکزی متصل و سر ماهی به ساقه‌های شکسته و به نگاره‌های هندسی مختص فرش قشقایی (کله‌مرغی) متصل است. بر پشت آنها یک نیم‌گل قرار دارد و دم آن به سمت داخل شکم متمایل است. اشکال هندسی، نقش مایه‌های حیوانی و گیاهی تجریدی نیز در کنار نقش ماهی به کار می‌رود. نوع قرارگیری ماهی نسبت به گل در واگیره، مورب است و حالت آن به دلیل صاف‌بودن نقش مایه ماهی چندان تداعی چرخش نمی‌کند.

انواع شیوه‌های بافندگی عشایری، روستایی و شهری در تحولات این نقش تأثیر مهمی داشته

است، به طوری که نقش هراتی در هر کدام از این شیوه‌ها به سبک خاصی اجرا شده است. در سبک شهری‌باف، نقشه هراتی منظم‌تر، متقارن با نقش مایه‌های ریزتر و جزییات دقیقی ترسیم شده است. تنوع رنگی در نقشه‌های هراتی شهری باعث پدید آمدن جلوه‌ها و متن‌های مختلف در این گونه فرش‌ها شده است. در شیوه‌های عشایری و روستایی‌باف نقشه‌های هراتی از نظم و انتظام کمتری برخوردارند و تقارن نقش چندان رعایت نشده است و نقش مایه‌ها درشت‌ترند و در جزییات آنها دقت کمتری شده است. رنگ‌بندی نیز در این فرش‌ها محدودتر است. در هر حال نقش هراتی در مسیر گسترش خود دارای گونه‌های بسیار شده است که در جدول زیر قابل مشاهده است.

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۳

جدول ۱: گونه‌های مختلف نقش هراتی (مأخذ: نگارندگان)

نوع ماهی	واکیره تصویر	فرم		حالت				خطوط				اندازه				گردش به دور گل	
		کوتاه	کشیده	صاف	خمیده	نیبه‌خنده	شکسته	گردان	کریک	متوسط	بزرگ	مورب	عمودی	افقی	کریک	متوسط	بزرگ
		*				*	*	*	*					*			
ماهی زنبوری سنه																	
		*			*		*	*	*					*	*		
ماهی بیچار																	
		*			*	*	*	*	*					*	*		
ماهی حلوانی بیچار																	
		*				*	*	*	*					*			
ماهی افشار بیچار																	
		*				*	*	*	*					*	*		
ماهی اشترینان																	
		*			*		*	*	*					*	*	*	
ماهی ساروق																	

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۴

گردش به دور گل			اندازه			خطوط		حالت			فرم		واکبر تصویر	نوع ماهی
افقی	عمودی	مورب	بزرگ	متوسط	کوچک	گردان	شکسته	نیمه‌خمیده	خمیده	صاف	کشیده	کوتاه		
		*		*		*	*		*			*		
ماهی مشایخی سراب														
		*		*		*			*			*		
ماهی فراهان														
	*	*	*				*			*	*			
ماهی زنبوری فراهان														
	*	*	*				*			*	*			
مرغوماهی فراهانی														
		*	*				*	*			*			
ماهی لیلیان														
		*		*		*			*			*		
ماهی درهم همدان														

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
قرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۵

گردش به دور گل			اندازه			خطوط			حالت			فرم		واگیره تصویر	ماهی
افقی	عمودی	مورب	بزرگ	متوسط	کوچک	گردان	شکسته	نیمه خمیده	خمیده	صاف	کشیده	کوتاه			
		*		*		*			*				*		
ماهی تبریز															
		*			*	*		*					*		
ریزه ماهی تبریز															
		*			*	*		*					*		
ریزه ماهی خوی															
		*		*			*	*			*		*		
ماهی اردبیل															
		*		*			*	*			*		*		
ماهی قزلتوق اردبیل															
		*		*			*	*			*		*		
ماهی سلمان آباد اردبیل															

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۶

نوع ماهی	واکیره تصویر	فرم		حالت			خطوط		اندازه				گردش به دور گل				
		کوتاه	کشیده	صاف	خمیده	نیمه خمیده	شکسته	گردان	کریک	متوسط	بزرگ	مربع	عمودی	افقی			
		*			*		*	*		*							
ماهی مود																	
			*		*		*					*	*				
ماهی سالارخانی بلوچ																	
		*			*		*	*		*							
ماهی مشایخی سراب																	
		*			*		*	*		*							
ماهی پیرمادر اردبیل																	
		*			*		*	*		*			*	*			
ماهی بلوچ																	
		*			*		*	*		*			*	*			
ماهی درهم قشقای																	

گلجام

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۷

گردش به دور گل				اندازه		خطوط			حالت			فرم		واکیر تصویر	نوع ماهی
افقی	عمودی	مورب	بزرگ	متوسط	کوچک	گردان	شکسته	نیبه‌نمیده	خمیده	صاف	کشیده	کوتاه			
	*			*			*				*	*			
ماهی علمدار															
		*			*		*	*					*		
ماهی حسین آباد															
		*		*		*					*	*			
ماهی ملایر															
	*				*		*	*					*		
ماهی جوکار															
		*		*			*						*		
ماهی طایفه															
		*			*		*						*		
ماهی موسی خان بلاغی															

نتیجه گیری

نگارگری، معماری، کاشی‌کاری، سفالی و نساجی دوران صفوی و قبل از آن، ارتباط نقش هراتی با اسطوره مهر را که رگه‌هایی از آن تا دوران صفوی باقی بوده، نشان می‌دهد. نقش هراتی به دلیل ارتباط

اینکه تصور کنیم نقش هراتی و یا هر نقش جافتاده دیگری نتیجه ایده اولیه و شخصی طراح یا منطقه خاصی باشد، دور از واقعیت به نظر می‌رسد. آثار

با موجودات آبی همچون ماهی و گل نیلوفر مبین مفهوم و ارزش و اهمیت آب در حیات بوده و نماد زایش-گردش روزگار و تداوم حیات است.

اگر فرض رواج نقش هراتی را از منطقه خراسان قدیم با مرکزیت هرات بپذیریم، متوجه گسترش این نقش از شرق به مرکز، جنوب و غرب تا شمال غربی ایران خواهیم شد. حتی اگر هم این طور نباشد، نقش هراتی به دلیل سادگی و برخورداری از ارزش‌های زیبایی‌شناسی مطرح شده آنچنان مورد توجه بافندگان مناطق مختلف قرار گرفته که تقریباً در تمامی مراکز قالی‌بافی اجرا شده و دچار تحولاتی متناسب با شرایط، امکانات و سبک قالی‌بافی هر منطقه گردیده است. آنچه مسلم است هنرمندان صاحب‌سبک هر منطقه، نقش هراتی را به زبان ذهن خویش روایت کرده‌اند. ویژگی‌های منطقه‌ای مرتبط با هنر بافت از جمله نوع مواد اولیه، رنگ، شیوه بافت (تخت، نیم‌لول، تمام‌لول) میزان شل و سفتی بافت، پودکشی، قالب و ساختار طراحی تأثیر مستقیمی بر نحوه ارائه نقش هراتی داشته است. انواع شیوه‌های بافندگی عشایری، روستایی و شهری در تحولات این نقش تأثیر مهمی داشته به طوری که نقشه هراتی در هر کدام از این شیوه‌ها به سبک خاصی اجرا شده است. نقش هراتی از مرزهای ایران نیز گذشته و تقریباً در کلیه کشورها تولید کننده قالی مورد تقلید قرار گرفته است.

یکی از اولین تفسیرهایی که از هنر ارائه کرده‌اند این است که می‌خواسته‌اند از هنر نظامی از نشانه‌ها و در نتیجه زبانی خاص بسازند. باری زبان وسیله ارتباط است، پس زبان یک عامل همبستگی است و وقتی هنر یک زبان باشد، یک ابزار همبستگی

اجتماعی هم هست. بنابر این می‌توان این‌طور نتیجه‌گیری کرد نقش ماهی در هم به‌عنوان یک زبان توانسته نقش مهمی در همبستگی اجتماعی جامعه ایرانی داشته باشد و می‌تواند این همبستگی را در طول زمان قوی‌تر کرده و گسترش دهد.

نقش هراتی در مسیر گسترش خود دارای گونه‌های بسیاری شده است شاید بتوان دو گونه اصلی شرق و غرب ایران برای آن قایل شد. در گونه شرقی لوزی (حوض، لوزی) وجود ندارد که در خراسان این گونه بافته می‌شده و کم‌کم فراموش شده است؛ گونه غربی لوزی دار است که در شرق ایران هم گسترش یافته است.

فهرست منابع

- آذرپاد، حسن و حشمتی رضوی، فضل‌اله (۱۳۶۸) *فرش‌نامه ایران*، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
- ادواز، سیسیل (۱۳۶۸) *قالی ایران*، مهین‌دخت صبا، فرهنگسرا، تهران.
- الهی، محبوبه (۱۳۸۷) «هویت ماهی در فرش ایرانی»، *گلجام*، ش ۱۰.
- بختور تاش، ن (۱۳۷۱) *نشان رازآمیز گردونه خورشید یا گردونه مهر*، نشر مؤلف، تهران.
- بصام، سید جلال‌الدین و دیگران (۱۳۸۳) *روایای بهشت هنر قالی‌بافی ایران*، اتکا، جلد دوم، تهران.
- پرهام، سیروس (۱۳۷۱) *دست‌بافت‌های عشایری و روستایی فارس*، امیرکبیر، تهران.

گلجام

دوفصلنامه
علمی- پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۳۹۲

۱۰۹

- جعفری، حسام (۱۳۸۴) *نگاهی به نقش و رنگ قالی بروجرد، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.*
- حاج محمد حسینی، همایون و حبیب‌الله آیت‌الهی (تابستان ۱۳۸۴)، «زیبایی‌شناسی فرش‌های روستایی ایران»، *گلجام*، شماره یک.
- حامی، احمد (۲۵۳۵) *بغ مهر، نشر مهر، تهران.*
- حصوری، علی (۱۳۷۶) «روش‌های تحقیق در فرش‌های ایران با تأکید بر هراتی»، *مجموعه سخنرانی مرکز تحقیقات فرش جهاد سازندگی، دانشگاه هنر، تهران.*
- خیرالهی، محمدرضا (۱۳۷۸) «بررسی سیر تحول و تطور طرح و نقش و رنگ فرش استان اردبیل»، *پایان‌نامه کارشناسی، دانشگاه هنر.*
- ژوله، تورج (۱۳۸۱) *پژوهشی در فرش ایران، چاپ اول، یساولی، تهران.*
- شاعری، فرزانه (۱۳۷۱) «بررسی ویژگی‌های فنی هنری فرش ساروق»، *پایان‌نامه کارشناسی صنایع دستی، دانشگاه هنر.*
- صور اسرافیل، شیرین (۱۳۸۵) *فرش‌های کردی کردستان، تهران.*
- قره‌قوزلو، نغمه (؟) «بررسی نقش ماهی درهم استان خراسان» (بیرجند) از ابتدا تاکنون، برگرفته از سایت rugart.org.
- کاظم، مژده (۱۳۸۲) «بررسی تحلیلی نقش ماهی در قالی»، *برگ فرهنگ*، شماره ۱۶.
- گویری، سوزان (۱۳۶۵) *آناهیتا در اسطوره‌های ایرانی، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.*
- هانگلدین، آرمن (۱۳۷۵) *قالی‌های ایرانی: مواد و ابزار، سوابق نقوش، ترجمه اصغر کریمی، یساولی، تهران.*
- Ford, P. R. J (1992) *Oriental carpet design*, Thames and Hudson, New York.
- Godar, Andre (1962) *L' ARTDEL, IRAN*, Arthaud, Paris.
- Mircea, Eliade (1989) *Encyclopaedia of religion*, Vol. 5, Macmillan, New York.
- Hali, (2007) Issue No. 153 , Autumn, p. 69.
- Pope, Arthur Upham (1967) *A survey of Persian art*, Iran-Asia institute of Pahlavi University, Vol. X, second impression.
- Shahbazi, A. SH (2001) *Islamic Period*, Booth Clibborn, Vol. 1, "Splendeur des Sassanides" (1993), Musees Royaux d'Art et d'Historis, Bruxelles
- Train, John (1997) *Oriental rug symbols*, Philip Wilson, London.

